

LÉVAI KATALIN

Feminizmustörténet – III.*

A feminizmus mint irányzat, ha tetszik, maga is megfelel a női szerep kritériumainak, időről időre új, színes és váratlan jelenségeket produkál. Így például a szexuális erőszak ellen indított mozgalmak ismét összekovácsolták az addig külön utakon járó irányzatokat. Új formában jelent meg a női sérülékenység, előtérbe került a családon belüli erőszak kérdése is. Az új, európai háborúk neobarbár szokásai ugyancsak sokkolták a közvéleményt. A körülmények tehát újra hatékonyá tették a feminizmust.

Erőszak a szépség és a szexualitás nevében

A korai feminista irányzatok középpontba állított témái – az autonómia, az egyéniség, a közéleti szerepvállalás, a szexualitás és a hatalom – a közös társadalmi kihívások és az ezekre adott optimista válaszok hangulatát tükrözték. A nyolcvanas évek képi megjelenítése azonban

A szexuális erőszak ellen indított mozgalmak ismét közelebb sodorták egymáshoz a feminizmus különféle áramlatait.

átlépte a vizuális kultúra korábbi határait, s a puha és a kemény pornográfia két szabálya is bekerült a női kultúrába: az egyik tárgyiasította a női testet, a másik az erőszak áldozataként mutatta be. Ekkor már nem pusztán szexuális szókimondásról, az érzékek és az érzelmek felszabadult kifejezőmódjáról volt szó, hanem egyre inkább a szexuális agresszióról, a divat és a szépség nevében elkövetett erőszakról. Sokan ennek elemzésében odáig mentek el, hogy a vizuális kultúrában szexuális

bűnözésről, a kozmetikai iparral kapcsolatban testet-lelket érintő rombolásról, sőt, új sebészeti kor eljövételéről beszéltek egy olyan periódusban, amikor érezhetően „a nők elleni gyűlölettől sistergett az éter”. A szexuális erőszak ellen indított mozgalmak ismét közelebb sodorták egymáshoz a feminizmus különféle áramlatait, amelyek a

* Részlet a szerző *A nő szerint a világ* című, 2000 szeptemberében az Osiris Kiadónál megjelenő könyvéből. (A bibliográfiai utalásokat lásd ott. – A szerk.)

hetvenes évek vége felé igencsak különböző irányokba tartottak. Az erőszakot és az egyének eltárgyasítását sugárzó média ellen először ismét az amerikai feminizmus radikális és pornográfiaellenes képviselői tiltakoztak a legélesebben, de fontos látni, hogy a konzervatív feministák teljes egyetértésükről biztosították őket ezekben a törekvéseikben.

A nemekhez társított sztereotípiák kulturális beágyazottságát, nehezen formálhatóságát vegyítiszta formában követhetjük a reklámok, hirdetések vizsgálatánál. Közismert, hogy a televíziós műfajok közül a szappanoperák mellett elsősorban reklámokat fogyaszt a néző, ezek kiemelkedő szerepet játszanak a nőkről és a férfiakra kialakított képzeink formálásában. Erving Goffmann a képes újságok, magazinok hirdetéseinek képeit vizsgálva főként a mozdulatokra, gesztusokra, alakzatokra helyezte a hangsúlyt. A fotókon megjelenő magasságkülönbségek, testhelyzetek, cselekvésmozzanatok együttes elemzése alapján arra a következtetésre jutott, hogy a reklámok túlnyomó többsége a hagyományos férfi–női kapcsolatok megerősítésére, a társadalmilag elfogadott nemi sztereotípiák ismétlésére törekszik. (Csepeli, 1997; Goffmann, 1981) Az embereket elárasztó, unos-untalan ismételt televíziós reklámok az audiovizuális médium hathatós eszközeként különösen a fiatal korosztály részére közvetítenek értékeket, normákat és magatartásmintákat.

A nyolcvanas években tömegével jelentek meg tanulmányok, esszék, elemzések a reklámok természetéről és hatásáról, sajátosan új szemponttal gazdagítva a meglehetősen széles körű szakirodalmat, amennyiben kifejezetten a nők szemszögéből végeztek hatásvizsgálatokat. E gazdag feminista szakirodalom, amely társadalomismerettel és szerepelméletekkel ötvözötte az akkor már ismert reklámpszichológiai ismereteket, elsősorban azt hangsúlyozta, hogy a reklámokban szereplő áruk a mindennapi élettel, tehát a háztartással, bevásárlással és gyermekneveléssel állnak szoros kapcsolatban, és ez a világ a nők szinte kizárólagos terepének jelenik meg, következésképpen a reklámok nagyobb része a női fogyasztókat célozza meg. A reklámkészítők egyébként is úgy vélték, hogy a nők alapvetően jobb fogyasztók, mint a férfiak, mivel könnyebben befolyásolhatók, ezért a reklámok többségében férfiak adnak el árucikkeket nőknek. Ők a reklámozás narrátorai, a szakértők, akik az áruról megszerzett tudásukat közvetítik a női fogyasztók felé. *„A felsőbbrendű szaktudás és a források birtoklása annak a hagyományos felfogásnak a része, amely szerint a férfi szavahihetőbb, és szerepe a tárgyak megalkotásában jelentősebb, mint a nőké”* – írja Gloria Steinem. (Steinem, 1983)

A házimunka–család körében mozgó reklámok mellé a fiatalság-

A kifejezetten férfiakhoz szóló reklámokban (például autók, számítógépek) a nők a különlegesen vonzó, extra díszítőelem funkcióját töltötték be.

szépség–egészség reklámpszichológiai „triumvirátusa” társult, amelyben a nő legfőbb funkciója a szépség reprezentálása lett. Amikor a nő nem háziasszonyként, gyermekei társaságában vidáman és csinosan mosott, takarított, tejbegrízt vagy konzerveket vásárolt, akkor csábosan beállított, meztelen lábbal Pickwick zöld teát reklámozott, vörös bársonyra vetített, meztelen sziluettként parfümöt árult, „egészségesen csillogó” hajfűrteit rázta felénk, vagy éppen nyakig habfürdőben ázva érzékeltette gyönyörű és tökéletes formáit. A kifejezetten férfiakhoz szóló reklámokban (például autók, számítógépek) a nők a különlegesen vonzó, extra díszítőelem funkcióját töltötték be, vadítóan természetellenes testhelyzetekben, az autóra hasalva, ülve, dőlve rótták le csodálatukat a nagyteljesítményű autó és vezetője iránt.

Egy reklámszöveg szerint Christian Lacroix visszaadja a nőknek nőiességüket. A kérdés csupán az: miért kellene a nőknek visszavásárolniuk azt, amit sohasem adtak vagy veszítettek el? A feminista szerzők a reklámokkal arra is figyelmeztettek, hogy a reklámok nemcsak a nők nemzedékeit választják el egymástól, a fiatalot az időstől, hanem bizalmatlanságot és szorongást keltenek az ismeretlen szépségek iránt is, akik ily módon elérhetetlen távolba kerültek az „átlagnőtől”. A nők többségében ugyanis a tökéletességet, a szépséget és a szexuális kisugárzást hirdető reklámok azt az érzetet keltik, hogy egymással versenyezve keményen meg kell dolgozniuk a siker minden pillanatáért, és ebben az örök rivalizáló küzdelemben nem marad más választásuk, mint az, hogy magukra maradnak, elszigetelődnek, így a közös, együttesen megélhető nőiség, az egykori szolidaritásélmény távoli, elérhetetlen vággyá lesz csupán. A reklámok által befolyásolt nők egy idő után saját testükre is úgy tekintenek, mint valamiféle hibás árura, amely számos területen kiigazításra szorul. Pierre Bourdieu Lévi-Strauss nyomdokain haladva azt írta 1990-ben, hogy a nők még mindig cseretárgyak, a férfiak „szimbolikus tőkéjének” gyarapítását szolgálva a „tetszés fölkelésére vannak hajlamosítva”, ezért idejük jelentős részét „kozmetikai munkálkodással” töltik. (Bourdieu, 1994)

A nyolcvanas években a kozmetikai sebészet vált a leggyorsabban terjedő orvosi ágazattá, amely ügyfeleit elsősorban az amerikai felső- és középosztálybeli nők köréből verbuválta. 1988-ig több mint kétmillió amerikai – 87 százalékuk nő – vetette alá magát plasztikai műtétnak, és ez a szám a későbbi évtized alatt megduplázódott. A kozmetikai iparral kapcsolatban elsősorban üzleti szempontokat szoktak emlegetni, de a nyolcvanas években a közéleti eszmecserebe egyre nagyobb hangsúllyal kerültek be olyan szempontok, amelyek a szépség nevében – elsősorban a nők ellen – elkövetett agresszióról szóltak. Susan Sontag szerint, amit a modern sebészet a nőekkel tesz, az valójában nem más, mint a XIX. századi orvostudomány modernizált újjáélesztése, amelynek az a célja, hogy az egészséges nőket invalidussá és passzívvá tegye. A korszerűsített sebészeti iparág „járkáló sebesülteket” gyárt a nőkből, elhiteti velük, hogy testük tele van korrigálandó

hibával, és plasztikai sebészet nélkül nem élhetik meg szépségüket. (S. Sontag, 1981)

A feminista szerzők nem fukarkodtak a szavakkal a különféle gyógyeljárások, technikák és kozmetikai kezelések naturális ábrázolásának részletezésénél, amikor a kozmetikai sebészet gyilkos agressziójára akartak rámutatni. Írásaikból kiderül, hogy a kezdetben alkalmazott zsírleszívásnak Amerikában kilenc halálos áldozata volt, hogy az archámlasztás megfelelő technikai eljárásainak kidolgozása során a kísérletekben részt vevő nők (több mint százan) szinte kivétel nélkül súlyos égési sebeket szenvedtek, amelyek gyógyításával hetekig kínlódtak, hogy az orr-, áll- és ránctalanító műtétek következtében hetekre munkaképtelenné váltak az asszonyok, mert véraláfutásos arccal, zúzott orral nem mehettek emberek közé, és szilikonos mellépítő műtétek rákot okozhatnak. Az ismert eredmények ellenére a nyolcvanas évek végén egy nők körében végzett amerikai közvélemény-kutatás mégis azt mutatta ki, hogy a megkérdezettek közül minden negyedik asszony végeztetne magán plasztikai műtétet, ha erre lenne módja. (Elworthy, 1996)

Az arcgyakorlatok többsége oly módon kívánja megregulálni a női arcot, hogy az érzelmek, indulatok keltette ráncokat, mélyedéseket eltüntesse.

Érdekes tanulmány jelent meg a New York Times-ban 1989-ben a Clinique kozmetikai árukat forgalmazó üzletekről. Megírták, hogy az üzletek és az orvosi laboratóriumok nagyon hasonlítanak egymásra. *„Az eladók fehér nővéregyenruhát viselnek, a kezelések költséges, időigényes kúrák, a készítményeknek orvosi nevéik van, és orvosi előírásokat tartalmaznak. Orvosok által kiképzett eladók ösztönzik a nőket arra, hogy a szigorú napi előírásoknak eleget tegyenek, és kezelésiükről naplót vezessenek.”*

A bőrápolás mellett a kozmetikai iparág másik leggyakoribb fegyvelmezési technikája a diétázás, az éhséget vasakarattal megfegyvelmező eljárás, amely ugyancsak arra szolgált, hogy megóvja az „ügyfeleket” a szépség elvesztésétől és az öregedéstől. A feminista szakirodalom a nyolcvanas években járványos méreteket öltött anorexiáról megállapította, hogy a „karcsúság zsarnoksága” nem egyformán szedi áldozatait, mivel több az olyan gyakorlat és fegyvelmező eljárás, amelynek kifejezetten a női test átformálása a célja. A területi fogyás a nők problémás testterületeinek csökkentésére irányul, az arcgyakorlatok többsége pedig oly módon kívánja megregulálni a női arcot, hogy az érzelmek, indulatok keltette ráncokat, mélyedéseket eltüntesse, és az alaktanácsadók összes kellékükkel, a szalagmasszírozókkal, csípő- és lábszárerősítőkkkel, taposógépekkel és gépi fogyasztóikkal inkább a nőket, mint a férfiakat szólítják meg.

„A karcsúság jelenlegi zsarnoksága alatt a nőknek tilos nagydarabbá és masszívóvá válni, csak a lehető legkevesebb teret foglalhatnak el. S miközben a női test körvonalai kitelnek, ahogyan a nő érettebbé válik, a teltebb keblek

és a kerek csípő mégis gusztustalannak minősül. A szépségipar olyan testet ír elő, amely a korai serdülés vékonyka, formátlan, hústalan és szubsztancia nélküli képét sugározza. Az a követelmény, hogy a nő bőre sima és szőrtelen legyen, tovább fokozza a tapasztalatlanság képét, az infantilizált testhez infantilizált arcnak kell párosulnia, amely sohasem öregszik, a homlok töprengés közben sohasem bárázdálódik. Az ideálisan nőies nő sohasem mutatja a jellem, a bölcsesség és a tapasztalat azon jeleit, amelyeket annyira csodálunk a férfiakban.” (Bartky, 1997)

A szexuális erőszak ellen indított mozgalom kezdetben a női önvédelemre helyezte a hangsúlyt.

A sápadt, gyermektestű Kate Moss, az olasz Benneton cég szögletes mozgású manökenjei és az apró, tizenéves keleti lányok tűntek fel egyre gyakrabban a kifutókon és a magazinokban mint a fent jellemzett modell emblematikus képei. A női sérülékenység új formában jelent meg, sovány, gyermeki testbe zárva. Nem csoda, hogy a szexuális erőszak ellen indított mozgalom kezdetben a női önvédelemre helyezte a hangsúlyt, és csak később jutott el a jogok kikényszerítésének fontosságához. A nőnek először meg kellett tanulnia küzdeni, megvédeni saját magát, vigyázni saját közösségére, támogatni és tanácsokkal ellátni az áldozatot, és meg kellett kísérelnie azt is, hogy megváltoztassa azt a kulturális környezetet, amely szexuális tárgyként ábrázolja.

Elemzések egész sora született az agresszív amerikai filmek (Kék bársony, Végzetes vonzerő, kilenc és ½ hét, Kifeszített kötél, Kötözz meg stb.) nőábrázolásáról, a szadomazochista kapcsolatok és a nemi erőszak gyakori képi megjelenítéséről, a „szubjektív kamera” rendszeres alkalmazásáról, amely az erőszak elkövetővel való azonosulást sugallja a néző számára. A szerzők, akik túlnyomó többsége nő, arra a közös végkövetkeztetésre jutottak, hogy a sajátos módon cenzúrázott női test és a szexualitás megjelenítésének az égvilágon semmi köze sincs a nők valós életében megélt szexualitáshoz, amennyiben az előbbi azt fejezi ki, hogy a nők szeretik, ha kényszerítik, illetve megerőszakolják őket. Susan G. Cole szerint „a pornográfia és a tömegkultúra a nemi erőszak által a szexualitás összeomlását munkálkodik, megerősíti a férfidominancia és a női alávetettség mintáját, és ezért számos fiatal azt hiszi, hogy valóban ilyen a szex. Ez azt jelenti, hogy a jövőben a nemi erőszak-elkövetők azt fogják hinni, hogy a társadalmilag teljesen elfogadott normák szerint viselkednek.” (Cole, 1989)

1989-ben a New York Times sorozatot közölt a képregényekben megjelenített szadomazochizmus terjedéséről. A Screen Actors Guild (az amerikai Televíziós Színészek Szövetsége) kimutatta, hogy abban az évben, 1989-ben, amikor a női főszerepek aránya mindössze 14 százalék volt, a női szerepek egyre nagyobb számban erőszak áldozatait vagy prostituáltakat mutattak be. Egy francia felmérés szerint ugyanebben az évben egy átlagos tévéző hetente 14 nemi erőszakot

ábrázoló jelenetet látott, és a brit Víz képregényűjság elemzéséből az derült ki, hogy 70 százalékban nőket megalázó témákat közöl. (Wolf, 1999) Az amerikai tizenévesek naponta átlagosan 3-4 órában találkoztak a vizuális tömegkultúra válogatott erőszakos cselekedeteit és a szexuális agresszió legkülönbözőbb formáit árasztó képek tömegével, és a nyolcvanas évek végére Európa is felzárkózott ehhez a kétes értékű rekordhoz.

Itt ismét egy mítosz éled fel, amely szerint a nő biológiai adottságainál fogva olyan teremtmény, aki szexuális funkciói gyakorlása közben rendszeresen megtapasztalja a fájdalmat, ezért számára az erőszak és a szexualitás összekapcsolódik, a saját teste ellen elkövetett erőszakot izgalmasnak, vonzóknak találja, ami feljogosítja a férfit arra, hogy erőszakot kövessen el vele szemben. (Dowling, 1982)

Ismerjük Hariton, Kaplan, Deutsch és mások kutatásait a női szexualitásról, amelyek kimutatták, hogy szinte minden második nő – Kaplan felmérései alapján a nők 49 százaléka – rendszeresen nemi erőszakról, szexuális megalázásról fantáziál. (Kaplan, 1993) Ezek a kutatási eredmények hatalmas indulatokat gerjesztettek, és messze vezető viták kiindulópontjául szolgáltak, hiszen sokféle következtetést engedtek meg. A vitákban talán azt volt a legérdekesebb felfedezni, hogy az erőszakos szexualitás, egyáltalán a nők elleni erőszak kérdésében a konzervatív női mozgalmak álláspontja meglehetősen közel került a radikális feminista nézőponthoz, anélkül, hogy megtagadta volna az áldozatos, jó anyáról alkotott mítoszt, ami pedig ikerpárja a szexuális erőszakot, áldozatiságot elfogadó nő legendájának. Több ismert feminista szerző, köztük Anette Kuhn és Ann Kaplan úgy érvelt, hogy a vizuális tömegkultúra erőszakos képei olyan erővel itatják át a nők szexuális fantáziavilágát, hogy többé már nem képesek saját érzésvilágukat és szexuális vágyaikat kifejezni másként, mint azon a módon, ahogyan a férfiak által uralt vizuális kultúra ezt megengedi a számukra. Vagyis magukévá teszik a férfikultúra képeit, és eközben elveszítik saját női szexualitásukat. (Kuhn, 1997; Kaplan, 1997) Ez az álláspont hosszú időn keresztül uralkodó maradt, sőt, egyre határozottabb formát öltött. Ezt a megközelítést némileg árnyalták a különféle pszichológiai iskolák képviselői, akik a gyermekkori hatások és a szülőkkel a kora gyermekkorban kialakított viselkedési és kapcsolati minták fontosságára hívták fel a figyelmet a szexualitás fejlődésével és az erőszakos szexuális fantáziákkal összefüggésben. Rávilágítottak arra, hogy a gyakori erőszakos szexuális fantáziaképek jelentkezéséből nem a nők valós erőszak iránti igényére kell következtetni: ezekben a fantáziákban sokkal inkább a férfias erő és a dominancia iránti női vágy fogalmazódik meg, amely nem jár szükségképpen együtt a ténylegesen agresszív szexuális magatartás elfogadásával, legfeljebb a szimbolikus erőszak iránti vággyal.

„Az otthon veszélyesebb lehet, mint az utca”

A családon belüli erőszak hosszú időn át a legkeményebb tabuk közé számított, hiszen olyan felségterületet érintett, amelyről mindenki a tisztelet és szeretet hangján kívánt megszólalni.

A hetvenes évek Európájában a nők elleni erőszak a közéleti viták fontos részévé vált, de a családon belüli erőszakról alig esett szó. A legtöbb országban csak a nyolcvanas évek közepétől tört meg a tabu, s került sor médiakampányokra és közvélemény-formáló akciókra, amelyek visszatérő motívuma volt, hogy az otthon veszélyesebb lehet, mint az utca. A kampányok felhívták a figyelmet arra, hogy társadalmi státusától függetlenül bármely nő az erőszak áldozatává válhat, ez nem az „alsóbb néposztályok” problémája, és nem is kizárólag a városlakóké. Riasztó statisztikák jelentek meg a bántalmazott nőkről, rendőrségi jelentések a testi sérültekről, szociográfiák az áldozatok megalázó életéről és az áldozattá válás folyamatáról. Rendőrségi jogi szakértők véleménye és lakossági bejelentések alapján tett becslések szerint Ausztriában évente 150-300 ezer nőt bántalmaztak, Franciaországban 250-350 ezret, Hollandiában és Dániában egyaránt 200 ezernél többet a nyolcvanas években. Kiderült, hogy a testi sértések közel felét mindenütt a világon családi körben követik el, és hogy az áldozatok túlnyomó többsége nő. A nyolcvanas években az emberölés áldozatainak 41 százaléka, a szexuális jellegű emberölések áldozatainak pedig 86 százaléka volt nő Európában. (Hantrais, 1995) Mivel a nők elleni erőszak gyakran jogfosztottsággal párosult, a nyolcvanas években több európai országban is jogászok, ügyvédek és szociális munkások önkéntes munkában ingyenes jogsegély-szolgálatot nyújtottak

Az agresszió legváltozatosabb formái kifogyhatatlan fantáziával jelentek meg, és nemcsak a politikai hírekben, hanem a gyerekeknek sugárzott rajzfilmekben, ifjúsági műsorokban is.

az arra rászorulóknak. A média is egyre érzékenyebben reagált a sokkoló adatokra. Sok vád érte, amiért szenzációhajhász módon házhoz szállítja az agresszió rémképeit a krimik, a horror-, akció- és katasztrófafilmek áradatával, de nem beszél arról, mi történik a hétköznapokban. (Morvai, 1998) Az agresszió legváltozatosabb formái kifogyhatatlan fantáziával jelentek meg, és nemcsak a politikai hírekben, hanem a gyerekeknek sugárzott rajzfilmekben, ifjúsági műsorokban is. A különböző tv-állomások napi erőszakdózisa látványosan emelkedett, hiába hívták fel többen is a figyelmet ennek veszélyeire. Először az északi országokban, később másutt is sugározni kezd-

tek olyan filmeket, tv-darabokat és szappanoperákat, amelyek a nők ellen családon belül elkövetett erőszak témáját úgy vetették fel, mint gyakran tapasztalható, hétköznapi jelenséget. Riport- és dokumentumfilmek jelentek meg az áldozatokról, a férfiak erőszakos magatartásának okairól, a lehetséges megoldásokról. A nők számára működ-

tetett menedékházak, jogsegélyszolgálatok, mentálhigiénés központok is egyre nagyobb publicitást kaptak.

Az USA-ban, az északi és a nyugat-európai országokban a hetvenes évek elejétől kezdve fokozatosan kiépült a tanácsadó és szociális programok, a menedék- és a krízisotthonok, a női segélyvonalak hálózata. Minden országban időszerűnek látszott a rendőrségi és a bírósági gyakorlat megreformálása is, mivel ezek a szervezetek a közvélemény szerint inkább elfogadták, mintsem büntették az erőszak-elkövetőket. A mozgalmak politikai erejének és befolyásának csökkenésével azonban egyre fontosabbá vált, hogy sikerüljön megnyerni a központi költségvetést a széles körű, jól működő szociális rendszer kiépítése érdekében. Szociális munkások, jogsegélyszolgálatok és női szervezetek együttesen végül is kiharcoltak bizonyos eredményeket mind a rendőrségi, mind a bírói gyakorlat megváltoztatásában. Ezek hatására a hetvenes években az USA kilenc államában hoztak olyan döntést, amely kötelezővé tette a bántalmazó fél letartoztatását, függetlenül attól, hogy a sértett tett-e feljelentést vagy sem. Több államban leegyszerűsítették az erőszak-elkövető megrendszabályozásának bírósági eljárását, és számos városi rendőrség automatikusan letartoztatta azokat, akik ezt megszegték. A legtöbb államban felülvizsgálták a már meglévő törvényeket, illetve új törvényt hoztak a nemi erőszakról. Megtiltották például, hogy az áldozatot a szexuális életéről faggassák, és megszüntették a fizikai ellenállás bizonyításának hagyományos, tanúra vagy más eszközre építő módját is. (Acta Humana, 1997) A nyolcvanas évek közepére 23 államban nyilvánították bűncselekménnyé a házasságon belül elkövetett szexuális erőszakot. Eközben egyre több riport, elemzés és értékelés látott napvilágot arról, hogy a nemi erőszakot az esetek több mint felében közeli ismerős vagy rokon követi el, nem pedig idegen. (Wave, Country Report, 1998)

A nyolcvanas évek konzervatív amerikai nőmozgalmi ellentmondásos érzelmekkel fogadták az erőszakoskodókkal szemben hozott szigorító eljárásokat, és nem támogatták a női menedékhelyek létesítését sem, mivel ezeket a hagyományos család intézményét romboló feminizmus fészkeinek tekintették.

Európában a törvényhozás csak lassan, jóval a közvélemény-formáló akciók és médiaesemények után kullogva változott meg. Portugáliában, Spanyolországban és Görögországban a kilencvenes évek elején szigorították a családon belül elkövetett erőszak elítélését, bűncselekménynek minősítve ezt az erőszakot. Olaszországban csak 1997-ben, több mint másfél évtizedes küzdelem után változtatták meg a nők elleni erőszakra szóló törvényt, amikor kimondták, hogy a nemi erőszak nem csupán erkölcsi vétség, hanem személy ellen elkövetett bűncselekmény. (Gabanyi–Majer, 1998) Svájcban, Spanyolországban és Olaszországban még ma is szinte lehetetlen eltávolítani az erőszak elkövetőjét a lakásából, pedig köztudott, hogy a bűnismétlés a csalá-

don belül elkövetett erőszak esetében kirívóan magas. Az északi országok törvényei szigorú szankciókat alkalmaznak a bűnismétlőkkel szemben, az erőszakos férfit végső esetben még abból a városból is kitilthatják, ahol lakik, amennyiben ismételt veszélyt jelent a családjára nézve. (Wave, Country Report, 1998)

A feminista irodalom kimeríthetetlen a családon belüli nők elleni erőszak tárgyalásában, és így fontos küldetést teljesít: a gyengébbek érdekében megtör egy tabut.

A törvények egyértelműen azt mutatják, hogy a magánszférát az állam a családon belüli erőszak esetében nem tekinti sérthetetlen felségterületnek, hanem beavatkozása indoklásának legfőbb érve az, hogy ennek hiányában a magánszféra az együttélés olyan területe lenne, ahol az egyének teljesen védtelenül kiszolgáltatottan állnának a társadalmi értelemben erősebb agressziója előtt. A szigorú törvényeken és a bántalmazott nők és gyermekek sokféle megsegítésén túlmenően azonban más megoldásokat is keresnek az erőszak megállítása érdekében. Az európai gyakorlatban először Norvégiában hoztak létre olyan pszichiátriai intéz-

ményt, amely az erőszakot elkövető férfiak számára nyújt segítséget abban, hogy az életüket romboló agresszióval megküzdhessenek. Ennek háttérében azok a kutatások állnak, amelyek igazolják, hogy ezek a férfiak egykor, gyerekként maguk is családi erőszak áldozatai voltak, és felnőttkorukban képtelenek saját erejükből megszabadulni a számukra is kínzó következményekkel járó agresszív mintakövetéstől. (Brückner, 1994; Haller et al., 1998) Ez a szemlélet, amely a jog eszköze helyett a pszichológia és a szociális munka eszköztárát használja, nemcsak a büntetést, hanem a megértést és a segítséget is lehetséges beavatkozási formának tekinti.

A feminista irodalom kimeríthetetlen a családon belüli nők elleni erőszak tárgyalásában, és így fontos küldetést teljesít: a gyengébbek érdekében megtör egy tabut. Ugyanakkor joggal kérhetjük számon azt a teljesebb, igazságosabb képet, amelyben a gyerekek és a férfiak elleni női agresszió is megjelenik. A zsarnoki anya és lelki terrort alkalmazó nő nem csupán irodalmi példa. A partnere gyermekét elfogadni képtelen mostoha, a fiúgyermekét szexuálisan zaklató anya ugyancsak valóságos alak. Az erőszak-megnyilvánulások különböző formái, verbális agresszió, a zsarolás, a gyengébbel szemben alkalmazott fizikai erőszak nem idegen a nőktől sem. Ha a világot fekete és fehér figurákra osztjuk, nem jutunk közelebb az igazsághoz. Számháborút sem érdemes folytatni azzal érvelve, hogy mennyivel több férfi követ el erőszakot. Az erőszakjelenség mint az egyes családok életmódjának szerves része veszedelmes tény, és mindenekelőtt ezzel a ténnyel kell szembeszállni. Az erőszak mélyen beágyazódik az adott társadalmi kultúrába, legfőképpen tehát az vizsgálendő, hogy a tágran értelmezett társadalmi környezet mennyire erősíti vagy utasítja el az

agresszív magatartásformákat. Az adott társadalmi értékrend, erkölcsi felfogás, attitűd és hagyományok függvényében minden kor más és más választ adott erre a kérdésre.

Erőszak és férfiasság

A feministák a nők elleni szexuális agressziót és annak legdurvább formáját, a nemi erőszakot sohasem szexuális kérdésként, hanem a férfinak a nő feletti hatalomgyakorlásaként értelmezték. Ezt az erősen ideologikus megközelítést sokan elutasították, és férfiellenesnek tekintették, abban azonban megegyeztek a különféle női „szekértáborok”, hogy minél inkább körbefonja a nőket az erőszak világa, annál kevésbé képesek ellenállni az erőszaknak. Előbb-utóbb azonban szembe kellett nézni a társadalmi intézmények és a férfierőszak közötti összefüggéssel. Azt ezt vizsgáló érvrendszer a következő: a férfi kiváltságos helyzetet élvez a gazdaságban és a politikában, magasabb a társadalmi presztízse, mint a nőnek, s a férfiak uralta intézményeken keresztül (pl. rendőrség, igazságszolgáltatás) rendszeresen hatalmat és befolyást gyakorol mások felett. A társadalmi intézmények olyan férfiaság-kultúrát terjesztenek, amelyben a mások feletti ellenőrzés és hatalom következetesen összekapcsolódik a maszkulinitással, vagyis a klasszikus férfiasság és az erőszakra való hajlandóság egyetlen képletté olvad össze. Ezért a férfiak hajlamosak a magánszférában is hatalmat gyakorolni – akár erőszak árán is – a gyengébbek, a nők és a gyermekek felett. Eger és szerzőtársai elsőként mutattak rá arra, hogy a nagyhatalmú intézmények bátorítják és legitimálják a férfiak erőszakos viselkedésformáit. A hagyományos, hierarchikus szervezeti felépítés autoriter és versengő magatartásra ösztönöz, és kifejezetten az erőszakos, olykor kíméletlen érdekérvényesítést jutalmazza. A piramisszerű bürokratikus szervezetek csúcsán általában férfiak állnak, akik igyekeznek minél nagyobb hatalmi távolságot tartani a piramis alján elhelyezkedőktől. A vezetésben a nők összességükben csak jelképes szerephez jutnak (token women), másodrendű pozíciókat foglalnak el. (Eger, Anasagasti, Wuiama, 1999)

Idővel, a bürokratikus hatalmi gépezetek lebomlásával felértékelődnek azok a női tulajdonságok – konszenzusra törekvés, csapatszellem, kollektív vezetési stílus –, amelyek a piramis helyére a hálózati rendszert állítják. Ez a struktúra már jóval kevésbé jutalmazza az agressziót és az egoista történetet. A sokféle munkaforma – távmunka, részmunka, rugalmas foglalkoztatás – ugyancsak azoknak kedvez, akik elutasítják az agresszív érvényesülés lehetőségeit. A munka világának gyors és radikális átalakulása kikezdte a férfihatalomról szóló

Idővel, a bürokratikus hatalmi gépezetek lebomlásával felértékelődnek azok a női tulajdonságok, amelyek a piramis helyére a hálózati rendszert állítják.

fenti elmélet örök érvényességét, hiszen a világszerte hatalmas mértékű férfi-munkanélküliség, egyáltalán a munkanélküliség permanens veszélye, férfiak milliói számára jelenti a létbizonytalanságot. Ők éppen olyan távol kerülhetnek a hatalomtól, mint a nők. (Nagy, 1993)

A férfiak fölénye és erőszakra való szocializációja azonban már jóval korábban, a családban is elkezdődhet, ahol a leánygyerekek megtapasztalják fiútestvéreik erőszakosságát, vagy a gyerekek – fiúk és lányok egyaránt – az apai szigort, esetleg a tettlegességet is. Ez folytatódik a kortárs csoportokban; az óvodától a kamaszkorig, ahol a csoport kohézióját a fiúösszetartás jelenti, a hadseregben, amely végképp összekapcsolja a férfiasság és az erőszak képét, és a médiában, amely trivializálja a férfierőszakot. Amerikai kutatók beszámolóí szerint, fiúgenerációk nőnek fel úgy, hogy nem is tudják: a lányok elleni erőszak bűncselekmény, eszükbe sem jut, hogy valami rosszat követnek el, amikor ezzel élnek. (H. Sas, 1984)

A férfiaságkultúra a nőket is befolyásolja, Susan Brownmiller több nyelvre lefordított könyvében, az *Against our Will* (Akaratunk ellenére) című művében ezt írja: „a nőkben élő megerőszkolási fantáziák olyanok, mint a férfiak által megépített jéghegyek. De ezeket le lehet rombolni – a feminizmus által... Vadul ellenzik minden olyan feltételezést, amely arra épül, hogy a nőknek tulajdonított népszerű szexuális fantáziákat az egészséges női lélek termékeinek tekintse. ... Azok a nők, akik elfogadják a férfiak által meghatározott fantáziákat, gyakran nagyon rosszul érzik magukat, és jó okuk van erre. Fantáziájuk tartalma ugyanis – ahogyan erre Heléne Deutsch első helyen mutatna rá – minden kétséget kizáróan mazochista”. (Brownmiller, 1975)

A vonzónak beállított megalázás azért is veszélyes – folytatják érvelésüket a feministák –, mert azt a képzetet kelti, hogy a nőekkel szembeni erőszak jogos és természetes aktus, a szexuális kultúra normális része.

Arról, hogy az erőszak ábrázolása miként erősíti az agresszív magatartást, Susan Faludy plasztikus képet nyújt az Ellenreakció (Backlash) című könyvében, amikor részletesen leírja az elhíresült film, a Végzetes vonzerő egyik vetítésén nyert tapasztalatait a közönség reakciójáról:

„Verd be a képét annak a kurvának – kiáltja egy néző a sötétben a Century 21 Theater nézőterén, mintha a mozihős hallhatná és teljesíthetné a kívánságát. Rúgd fenékbe – hallatszik egy másik férfihang a sorok közül. A mozi terem zsúfolt, minden széken ülnek a hétfő esti bemutatón, 1987 októberében. Az egyedülálló dolgozó nő történetét, aki elcsábítja és majdnem tönkreteszi a boldog házasságban élő férfit, hat hét óta minden este telt házzal játsszák. Intézd el azt a kurvát! Nem viccelek – utasítja egy másik férfi Michael Douglast. Egy kórus által felerősített hang a hátsó sorokból egyenesen a lényegre tér: Tedd meg, Michael. Öld már meg. Öld meg a kurvát. A mozi előcsarnokában tinédzser jegyszedők söprik össze a papírfecniket, és értetlen pil-

lantásokat váltanak: »nem nagyon értem«, mondja az egyikük. Ez így megy minden este. A férfiak azt kiabálják, hogy öld meg. A nők soha egyetlen szót sem szólnak. Csak ülnek ott, csendesen. Nagyon csendesen”. (Faludy, 1991)

Elképzelhető, hogy az ilyen típusú filmek közrejátszottak abban, hogy a kilencvenes évekre a „szexvita” túlerőltetett formában jelent meg az amerikai közvéleményben, és rövid békeszünet után gyűlölettel terhes csatározás vette kezdetét az ismét erősen megosztott feminista irányzatok között. Az erőszakkérdés ugyanis teljes fordulatot vett a nők által sorozatosan indított szexuális zaklatási perek miatt, és az ellenreakció újabb hullámát indította el, amely a megvádolt férfi áldozatok védelmére összpontosított. A férfierőszak elleni föllépést olyan agresszíven képviselte az új amerikai feminizmus, hogy a többségi társadalom nem tudta megemészteni. Nők sokasága tiltakozott az ellen, hogy a feministák következetesen két ellenséges táborra, agresszív férfiakra és női áldozatokra osztják a világot.

Ám a szexualitásról szóló leegyszerűsítő elméletet sem tudták elfogadni, amely szerint a nők kizárólag a férfiak által meghatározott szexualitásukat képesek érvényesíteni.

Szex, erőszak, áldozatok

Láttuk, hogy a feminizmus elkoptatta és agyonhasználta az áldozat kifejezést. Egy idő után az embereknek elegendő lett abból, hogy a nőket áldozatnak, a férfiakat agresszornak kelljen látniuk. A szexuális erőszak összefüggésében azonban elkerülhetetlen az áldozat szó használata, amivel nem azt szeretnénk sugallni, hogy a nő eleve elrendelt módon áldozat, csupán arra utalunk, hogy bizonyos erőszakos cselekedet kiszolgáltatottjává lett.

A szexuális erőszak áldozatai ritkán szólalnak meg. Az ő sérüléseik olyan mélyek, hogy inkább felejtenei akarnak. Ezt azonban több okból sem tehetik meg, s ezért előfordul, hogy újabb lelki sérülés áldozatává válnak, mint a büntetőeljárás részesei, mint saját életük tanúi. Elsősorban nőkről, lánygyermekéről, de nemritkán fiúkról és fiatal férfiokról van szó. Aki ellen szexuális erőszakot követnek el, az, személyében veszélyeztetve, megalázva érzi magát, gyakran azt éli át, hogy az élete forog kockán, fizikai megsemmisülés fenyegeti. *„A szexuális erőszak a totális kontrollvesztés állapota. Az áldozat azt éli át, hogy tehetetlen, hogy képtelen befolyásolni az őt fenyegető veszélyt: a helyzetből nem tud elmenekülni és a rendelkezésre álló, ismert megküzdési módok, stratégiák sem alkalmazhatóak. Ugyanakkor alapvető élménye az is, hogy énjé felfüggesztődött, megszűnt, hogy nem személy többé – arctalan tárgya csupán az elkövető ellenségességének, hosztilis uralomvágyának. Az erőszak tehát a fizikai lét megsemmisítésének veszélyével fenyeget, de az én tényleges halálát jelenti – ha csak átmenetileg is. Az áldozat féltve őrzött énjét először mérhetetlenül megalázzák, majd darabokra törik. Pillanatok alatt széthullik, ami*

odáig felépült: lélektani értelemben nem az, akinek odáig tudta magát, sőt, ideiglenesen egyáltalán nincs is.” (Virág, 1999)

1974-ben az USA-ban közzétett első átfogó vizsgálat a szexuális erőszak áldozatairól azt állapította meg, hogy az áldozatok 40 százaléka az erőszak után 4-6 évvel is élete legmegrázóbb élményének minősítette a vele történeteket, és 26 százalékuk még mindig nem érezte magát egészségesnek. (Burgess, Holmstorm, 1974) A szexuális erőszak elszenvedését a megkérdezettek több mint fele szörnyűbbnek találta, mint egy családi tragédiát, egy szülő halálát vagy egy halálos autóbalesetet.

Ez a jelentés sokkolta a közvéleményt, de egyben bátorította is az áldozatokat, hogy feltárják az őket ért traumákat. Susan Brownmiller vallomások sokaságát gyűjtötte össze 1975-ben megjelent könyvében. „A liftben erőszakolt meg, miután elvette a pénztárcámat. Kés volt nála. Azt mondta, feküdjek le, és én megtettem. Két perc alatt történt az egész. Szexről szó sem volt. Mit akar, mit tegyek? Legyek dühös, és gyűlöljek minden férfit? Én csak felejteni akarok. Ilyen az élet New Yorkban, és én nem akarom, hogy ez az élmény tönkretegye az életemet.” Egy másik vallomás: „Azután, hogy megerőszakoltak, legalább egy éven át attól rettegettem, hogy szifilisz lesz. Attól is félttem, hogy terhes vagyok. Végül rászántam magam, és elmentem orvoshoz, aki azt mondta, butaság félni a szifiliszről. De én még mindig félek.” (Brownmiller, 1975)

Pszichológiai vizsgálatok azt mutatták, hogy az áldozatok csak ritkán éreznek dühöt vagy bosszúvágyat az elkövetővel szemben. Indulataikat inkább maguk ellen fordítják, így az önvád és a bűntudat sokkal gyakoribb kísérőjelenség, mint a harag. Ezt az érzést erősíti az általános társadalmi közvélekedés is, amely gyorsan ítél a megerőszakolt nő felett. A gyanú kimondva-kimondatlanul az áldozat felett lebeg: ha nem akarta volna, ha nem viselkedett volna kihívóan, ha elővigyázatosabb lett volna ... nem történt volna erőszak. Az áldozatok a csoportos megbeszéléseken gyakran számoltak be arról, hogy a rendőrök és a bírák ellenségesen viselkedtek velük szemben, mintegy vádolva őket a történetekért. De az áldozat a nők körében sem népszerű. Ennek pszichológiai magyarázata abban rejlik, hogy a nők inkább azonosulnak a bűnözővel, ha ennek révén önbecsülést szerezhetnek, és gyűlölik az áldozatot, mert félnek, hogy maguk is áldozattá válhatnak, gyengévé és tehetetlenné. Az áldozat önnön védtelenségükre és kiszolgáltatottságukra emlékezteti őket, és ettől a képtől mindenáron szabadulni akarnak. (Vance, 1997)

A koszovói háború a nemi erőszak egy speciális fajtájára hívta fel a világ közvéleményének figyelmét: a harci eszközként alkalmazott nemi erőszakra.

Ez a háborúban minőségileg mást jelent, mint a „civil erőszak”, mint a célt tévesztett rakéta, vagy a lakosság bombázása, bár tény, hogy közös vonásokat is mutat az előbbiekkal. Az erőszaknak ez a

fajtája olyan háborús győzelmet szimbolizál, amely az ellenség végső megsemmisítését és megalázását tekinti célnak. Az agresszor nem is a győzelmet, hanem a teljes behódolást erőszakolja ki, végső szándéka a megfélemlítés és a másik fél teljes demoralizálása. A vallási háborúknak, világháborúknak, fegyveres konfliktusoknak évezredek óta „természetes” velejárója ennek az embertelen módszernek az alkalmazása, csak a mögöttes ideológiák változnak. A háborúk idején társadalmilag elfogadott tettek tartották a nők megerősökölését, s a legyőzött ellenség asszonyait saját tulajdonuknak, harci zsákmánynak tekintették. A romantikus történelemábrázolás számtalan képet mutat be a lovagok, nemesemberek háborús hódításairól, amelyek a valóságban brutális cselekedetek voltak, ahogyan A szabin nők elrablása sem játszódhatott le olyan giccses játékosággal, ahogyan azt későbbi századok művészei ábrázolták. Amikor a németek 1914-ben megszállták Belgiumot, a nők elleni erőszakot tudatos háborús fegyverként alkalmazták, már a megszállás első hónapjaiban. Hitler a tömeget alapvetően feminin jelenségnek tekintette, amelyet nem megszólitani vagy meggyőzni, hanem kizárólag meghódítani akart. Ez a felfogás indokoltá tette a gyenge, lenézett tömeggel szembeni férfierőszak mindenféle formáját. (Lévai, 1998)

Az agresszorok természetesen nem szokták beismerni vagy vállalni tettüket, leggyakrabban az ellenség hamis propagandájának tulajdonítják mindazt, ami ezzel kapcsolatban elhangzik, és a női áldozatok szavahihetőségét is kétségbe vonják. Így a nőknek nemcsak a félelmekkel, hanem a meg nem értettséggel, az elutasítással is szembe kell nézniük. A CNN és jó néhány nyugat-európai tv-csatorna elárasztotta a világot a háború képeivel, és megszólaltattak menekülő nőket és gyerekeket is, így a világ közvéleménye értesülhetett az ellenük elkövetett erőszakról. Arról viszont jóval kevesebbet hallhattunk, mi történik a jövőben az áldozatokkal, ki és hogyan segít nekik a trauma feldolgozásában. A bevándorló nők ugyancsak gyakran válnak nemi erőszak áldozataivá. A nyelvi és a kulturális korlátok miatt elszigetelt és nehezen kommunikáló asszonyok ritkán fordulnak a rendőrséghez vagy más szervezethez. A muzulmán országokból bevándorolt nők nem térhetnek vissza hazájukban, és ha egy nő elhagyja a férjét, többé nem számíthat a családja megértésére sem, mert szégyent hozott rá. Eger és munkatársai 1994-ben kimutatták, hogy Bécs városában a női lakosság 10 százaléka bevándorló, a két bécsi női menhely lakóinak viszont 46 százalékát teszik ki. A bevándorolt nőkkel szembeni erőszakjelenségek széles skálán mozognak: nőkereskedelem, piros lámpás házban való foglalkoztatás, házi cselédként alkalmazás stb. (Eger et al. 1994)

Az ő esetükben különösen fontos, hogy megértő civil szervezetek segítsenek. Az erőszak áldozatai közül a legtöbb részvételre mindig a gyermekek számíthatnak, hiszen ők a legvédtelenebbek. A gyermekkorban elszenvedett szexuális visszaélés áldozatait nem szokták hi-

báztatni. A közvélemény általában az elkövetőkre, a deviánsokra és a kóros esetekre figyel fel, és csak a legutóbbi időben került a gyermek védelme a figyelem fókuszába. A gyerekek esetében különösen nehéz megbízható adatokra szert tenni, hiszen sok a feltáratlan eset, a retrospektív vizsgálatok pedig nem elég megbízhatóak. Becslések szerint minden hatodik amerikai – 31-35 százalék lány, 10-16 százalék fiú – volt szexuális visszaélés áldozata gyermekkorában. Egy kanadai felmérés 22 százalékos, egy angol 10 százalékos arányt jelzett 1990-ben. (Kroll, 1990)

A gyerekek ellen elkövetett fizikai, nemi és lelki erőszak az egyenlőtlen erőviszonyok lenyomata. Ezúttal a szülő és a gyermek közötti hatalmi viszonyról van szó, egy nagy és egy kicsi harcáról, amelyben nem kétséges, hogy a kicsi a vesztes. A gyermekkorban elszenvedett erőszak egész életüket törhet ketté: alacsony önértékelés, szorongásos neurózis, kapcsolati és szexuális zavarok forrása lehet. A legszomorúbb az, hogy az egykori gyermekáldozatok gyakran felnőttkorban maguk is agresszorrá, bűnelkövetővé válhatnak a rögzült gyermekkori minta hatására. Gyakran ők azok a férfiak, akik erőszakkal pusztítják családjuk és saját maguk életét, akik ellen mozgalmak szerveződnek, vagy azok a nők, akiktől idejekorán elmenekülnek a gyermekeik. Feltűnő, hogy a prostituáltak közül milyen sokan szenvedtek gyermekkorukban szexuális zaklatástól. Ezáltal ugyanis belépőt kaptak egy „szakmába”, amely eltárgyasított résztvevőkre vár.

A szexuális erőszak a fiúáldozatok számára éppen olyan romboló hatású, mint a lányok esetében, csak róluk még kevesebbet tudunk. Az elhallgatás és a szégyen itt még erősebben érvényesül. Természetesen nem mindegy, hogy a gyermekkor melyik szakaszában és milyen hosszú időn keresztül vált egy gyerek szexuális visszaélés áldozatává. Ma már közismert: minél fiatalabb, annál sérülékenyebb, és a visszaélés hatása annál súlyosabb.

Amikor egy eset napvilágra kerül, családi drámát idéz elő. Ami fájdalmasan, s időnként végzetesen megzavarja a család kapcsolatrendszerét. Ma már szinte minden országban alkalmaznak ún. szűrő-

Előfordul, hogy félelemből vagy szégyenből utasítják el a külső segítséget.

vizsgálatokat az iskolákban, amelyeknek az a célja, hogy minél előbb kiderüljenek a konfliktusok, és lehetőleg védelmet kapjon a gyerekek, amíg még nem késő. Szociális munkások és iskolai pszichológusok szakosodtak az erőszak által feldúlt családok megsegítésére. A lelki és szociális segítség mellett elsőrendű cél, hogy felelősségre vonják az erőszakoskodó férfit. A feministák évek óta kritizálják azt a megközelítést, amely a „családi vitákat” rendfenntartási feladatnak tekinti, nem pedig bűncselekvénynek. Világszerte el is értek bizonyos változásokat. Az egyik bevett módszer a kötelező letartóztatás szorgalmazása. Látni kell azonban, hogy a rendőrség önmagában nem képes az erőszakos kap-

csolatok megváltoztatására, az érdemi változáshoz több más szervezet, a bíróság, az iskola és a civil szervezetek közreműködésére is szükség van az áldozatok védelme érdekében. E végtelenül bonyolult emberi játszmák mégsem bízhatók kizárólag intézményekre. A nők gyakran érzelmi okokból nem képesek meghozni azokat a racionális döntéseket, amelyek gyerekeik és persze saját maguk érdekét is szolgálnák. Még akkor is képtelenek kilépni egy romboló kapcsolatból, ha az veszélyt jelent a család számára. Előfordul, hogy félelemből vagy szégyenből utasítják el a külső segítséget, nem indítanak büntető eljárást az elkövetővel szemben, vagy visszavonják a terhelő vádemlést. Az erőszakos kapcsolat dinamikájának ők is résztvevői, ezért büntetést éreznek a kialakult helyzetért, de ezt az érzést nem tudják feldolgozni. A rendőrök, szociális munkások, ügyvédek és törvényhozók éppúgy bizonytalanok lehetnek ilyen helyzetekben, mint ők. A gyermekáldozatok pedig végképp tehetetlenek.

Férfiak a férfierőszak ellen

1991-ben indult el Kanadában a Fehér Szalag mozgalom, férfiak kezdeményezésére, a férfiagresszióval szemben. 1989-ben az egész világon rémült döbbenetet váltott ki az a tömegmészárlás, amelyet egy huszonöt éves, az állásából frissen elbocsátott villanszerelő hajtott végre, aki a montreali Műszaki Főiskolára felvételizett, ám ott is elutasították. A férfi nem sokkal sikertelen felvételi után a főiskola 14 fiatal női hallgatóját gyilkolta le, majd „feministák vagytok, gyűlölöm a feministákat” felkiáltással végzett magával. A gépfegyverrel végrehajtott gyilkosság áldozatai kizárólag nők voltak, akiket a férfi szakmai riválisainak tekintett, olyan nőknek, akik férfijogokat akarnak a munka világában.

A drámai eset után a kanadai sajtó egy örült tetteről kezdett beszélni, egészen addig, amíg egy montreali újságíró, Fracine Pelletier nyilvánosságra nem hozta azt a búcsúlevelet, amelyet a kanadai rendőrség visszatartott. Abban egy 19 női nevet tartalmazó lista is szerepelt, rendőrnők, újságírók és női szervezetek vezetőinek nevével, akiket a férfi mind halálra ítélt. Ebből világosan kiderült, hogy nem egy elmebeteg öntudatlan állapotban elkövetett tetteről kell beszélni. A tettes indítéka egészen más volt: permanens nőgyűlölet.

Kanada történelmének ez a páratlanul megrázó eseménye adott ösztönzést az új férfimozgalomnak, amelynek azóta több mint egymillió követője akadt. A Fehér Szalag mozgalom országos kampányok során gyűjt pénzt különféle női programok, segélyszolgálatok, menedék- és krízisotthonok számára, kiadványokat terjeszt a nők elleni erőszak megfékezéséről, képzéseket szervez, és igyekszik minél több férfit bevonni a mozgalomba. Michael Kaufmann, aki 1991-ben indította el a mozgalmat, így emlékszik vissza a kezdetekre: *„Eleinte csak a nők hangját lehetett hallani. A férfiak kollektíven hallgattak. Nők kezdtek el se-*

gítteni nőknek. Otthonokat hoztak létre megvert asszonyok számára, terápiás központokat, segélytelefonokat és tanácsadó szolgálatokat a bántalmazott megerőszakolt nők számára. A legtöbb férfi még mindig hallgatott.

Aztán kaptunk hírt a 14 diáklány lemészárlásáról 1989. december 6-án.

A kilencvenes évekre nyilvánvalóvá vált, hogy a hatékony erőszakellenes politikához erőteljes kormányzati fellépésre van szükség, nem csupán civil aktivitásra.

Az ország egyetlen nap leforgása alatt sokkos állapotban került... Végül néhány férfi beszélni kezdett. Összejöttünk néhányan, de csak annyit tudtunk, hogy erőszak leselkedik azokra a nőkre, akiket szeretünk, akikkel együtt dolgozunk, vagy akikkel barátkozunk. Azt is tudtuk, hogy mi, férfiak, ha nem is azért, mert erőszakot követtünk el, de a hallgatásunk okán biztosan bűnrészességet vállalunk". (Kaufmann, 2000)

A Fehér Szalag mozgalom két dolgot akart: pénzt és nyilvánosságot. Egy évtized leforgása alatt mindkettőből elég sokat szerzett, így

sokat segített a nők számára indított programok támogatásával. December 6-át a nőkkel szembeni erőszak elleni tiltakozás napjának nyilvánította, és ezen a napon minden évben csaknem egymillió férfi tűzi magára a fehér szalagot. Ők megértették, hogy a nők elleni erőszak nem tekinthető csupán a nők ügyének. Németországban, Svájcban, a skandináv államokban és Ausztriában is indultak hasonló férfimozgalmak a kilencvenes évek elején, amelyek fokozatosan összeérő hálózattá terebélyesedtek. A norvég példához hasonlóan ezek is működtetnek olyan intézményeket, amelyek az erőszak-elkövetők számára nyújtanak terápiát, illetve tanácsadást. Az elmúlt évtized tapasztalatai alapján az intézmények vezetői arról számoltak be, hogy lényegesen átalakult az ügyfélforgalmuk. Egyre több olyan kiskorú keresi fel őket, akit tanára vagy szülei küldtek, és egyre több 14 évnél fiatalabb fiú követ el erőszakot lányokon. (Brownlee, 1999)

A kilencvenes évekre nyilvánvalóvá vált, hogy a hatékony erőszakellenes politikához erőteljes kormányzati fellépésre van szükség, nem csupán civil aktivitásra. Kiterjedt oktatási és megelőzési programok indultak több országban is, és államilag támogatott médiakampányokban sincs hiány. Az eredmények mégsem túlságosan biztatóak. Különösen a dél-európai országokból érkező jelentések hangsúlyozzák, hogy a nők félnek segítséget kérni, családi szennyesüket mások előtt kitergetni, és nem bíznak a hatóságokban sem, előítéletektől, elutasító értetlenségtől tartanak. Nem csökkent a családi drámák száma, és az emberek körülvevő világ erőszakos képei sem ritkultak meg. Fokozatosan kialakult viszont egy olyan férfikultúra, amely messzemenően szolidaritást vállal a nőkkel, elítéli az ellenük alkalmazott agresszió minden formáját, és megszervezi azt az intézményrendszert, amely a nők és az erőszakkal élő férfiak számára egyaránt segítséget jelent. (Gabanyi-Majer, 1998)

Prostitúció és szexipar korlátok nélkül

Azt szokták mondani: prostitúció mindig volt, és mindig lesz. És azt is: a prostitúció ezer szállal kötődik a bűnözéshez. És még azt is: reménytelen küzdeni ellene.

A prostituáltakról valójában csak annyit tudunk bizonyosan, hogy pénzért árulják szexuális szolgáltatásaikat. A forgalom világszerte növekszik, a prostitúció szervezettebbé vált és új formákat öltött, tehát egyre inkább nemzetközi szexiparról kell beszélünk, kiterjedt és jól szervezett hálózatról, amelyben az „árúk” cseréje zajlik. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a prostitúció három főszereplője, a prostituált, az ügyfél és a futtató mellett a bűnözés határán mozgó szervezetek és közvetítők hada ügycödik, akik az export–import üzletág lebonyolításával foglalkoznak. A láthatatlanság homályába burkolózva irányítanak taxisok, „áruszállítók”, szállodák, masszázsszalonok és klubok tulajdonosai, spiclik. Óriási mennyiségű pénz foroghat ebben a széles körben, amelynek töredéke jut el a prostituálthoz. Már amennyiben beszáll ebbe a gépezetbe, és nem önálló praxist folytat.

A prostituáltak rétegződéséről valójában nagyon keveset tudunk. A prostituált elit olyan nőkből, illetve férfiaktól áll, akik a többi prostituálthoz képest minden tekintetben nagy függetlenséget élveznek. Ügyfeleik a zárt társadalmi elitből verbuválódnak, minimális közvetítői láncolat révén. A prostituált elit zárt körű estélyek, luxushotelek vagy exkluzív klubok gazdag közönségének nyújtja szolgáltatásait, magas díjazás fejében. Elegáns mulatók és szórakozóhelyek alkalmazottai rendszeresen egészítik ki jövedelmüket prostitúcióval. A prostituált elitől azt is elvárják, hogy kulturált és kellemes partner legyen, mivel az adott ország társadalmi elitjének luxusfogyasztását szolgálja. (Brownlee, 1999) Egy ismert hazai pszichológus, akinek páciensei körében sok a luxusprostituált, állítja, hogy ezek a nők élvezik azt, amit csinálnak. Ha nem így lenne, akkor nyilván más pályát választottak volna, hiszen az ő döntésüket nem kényszer, hanem a rendkívül magas jövedelem és bizonyos társadalmi presztízs elérhetősége határozza meg. Számukra a társadalmi felemelkedés esélye sem kizárt. Valójában meglehetősen racionális életmódot folytatnak, évek alatt tőkét halmoznak fel, amely szerencsés esetben önerőből biztosítja a kiugrás lehetőségét. De az is előfordulhat, hogy gazdag és befolyásos ügyfelek révén idővel stabilizálják anyagi és társadalmi helyzetüket, jól jövedelmező álláshoz, barátnői, esetleg feleségstátushoz jutnak. Persze a hollywoodi tündérmesékből csak nagyon ritkán lesz valóság.

A legtöbb prostituált nem engedheti meg magának az elit fogyasztás és a függetlenség luxusát. A többség nem jól kereső magánzó:

A legtöbb prostituált nem engedheti meg magának az elit fogyasztás és a függetlenség luxusát. A többség nem jól kereső magánzó: küzdenie kell a megélhetésért.

küzdenie kell a megélhetésért. Anyagi kényszer, érzelmi és gazdasági krízishelyzet, gyermekkorban elszenvedett testi és lelki erőszak következtében kerültek erre a (kényszer)pályára. Függetlenségük nincs, hiszen az egyedülállót azonnal ledarálná a konkurencia. A köznyelv egyszerűen stricinek nevezi azt a férfit, aki a prostituált ura és védője egyszemélyben. Ő az a láthatatlan hatalom, aki egy taxis, csapos, bártulajdonos vagy vállalkozó képében a prostituáltak közép- és alsó rétegének életét irányítja. Ő finanszírozza a prostituált életét oly módon, hogy a tőle elvett pénzből fedezi a sajátos életmóddal együtt járó kiadásokat, és a bevétel bizonyos hányadát fizetésként visszaosztja. A redisztribúció különös formája valósul meg ilyen módon. A strici alapvető érdeke, hogy a forgalom minél nagyobb legyen, és a prostituált minél inkább függjön tőle. Minél szervezettebb a futtató hálózat, annál nagyobb a prostituált kiszolgáltatottsága. A hálózat drogkereskedelemmel, egyáltalán a kereskedelem különféle illegális formáival is foglalkozhat, amelyben a prostituált csupán az egyik árucikként jelenik meg. (Betlen, 1998)

A prostituált középosztály maga is erősen rétegzett, kor, családi állapot, iskolázottság, jövedelmi helyzet és egészségi állapot szerint. Hiányos ismeretekre és némi szociológiai tudásunkra támaszkodva, annyit állíthatunk, hogy iskolázottságuk jellemzően alacsony, legfeljebb nyolc általános. Távolról sem kizárt, hogy családos nők is vannak közöttük, és anyák, akik gyerekeiket tartják el ebből az üzletágból. Sokan ideiglenes megoldásnak, átmeneti pénzkeresetnek tekintik a prostitúciót. A prostitúciós csapdából azonban nem könnyű kikeveredni. Mivel ezek a nők (férfiak) létbizonytalanságban és az illegalitás mezsgyéjén élnek, könnyen megszarolhatók, és – ellentétben a prostituált elittel – nem racionális életmódot folytatnak, nem halmoznak fel tőkét. Erre többnyire semmi lehetőségük nincs. A normális életbe való visszakapaszkodás esélye így csak kevesek számára adott. Mégis egyedül ebben a körben van egyáltalán értelme szociális munkáról beszélni, amelynek az a célja, hogy a reménytelen eseteket kimenekítse ebből a testet és lelket romboló üzletágból. (Fehér, 1999)

Az utcai prostituáltak, az emberkereskedelem áldozatai, és mindazok, akiket prostitúcióra kényszerítettek, a prostitúciós társadalmi ranglétra legalsó helyezkednek el. Még az ő családi, társadalmi hátterükről tudhatunk a legtöbbet. Jellemzően szegény, iskolázatlan, sokgyermekes családok gyerekei, akiket kora gyerekkortól az erőszak különféle formáinak elviselésére szocializáltak, gyakran nemi erőszak áldozatává tettek. Erőszak dúlta családjuktól szinte egyenes út vezet az „ősi szakma” gyakorlásáig. S ha bekerültek a szervezett bűnözés körébe, úgy életük is veszélyben lehet. Kiszolgáltatottságuk embertelen mértékű, testükön kívül szinte semmijük sincs. Rendszeresen erőszak, megalázás, olykor gyilkosság áldozatai. A külföldre szállított nők sorsa reménytelen, kitörési esélyük csaknem nulla. A fertőzések, a tartós betegségek és a halálos vírus kockázata az ő körükben a leg-

nagyobb, ahogyan a tartós társadalmi kirekesztődés veszélye is. (Schneider, 1994; Fehér, 1999)

De vajon kik az ügyfelek, és miért veszik igénybe a prostituáltakat? Az ügyfél mindig igyekszik a héttérben maradni, kilétét titkolni. A jómódú ügyfelek köre felmérhetetlen, hiszen nekik áll módjukban leginkább a teljes diszkréció biztosítása. Ők gyakorlatilag láthatatlanok, időnként politikai botrányokkal, bűnesetekkel kapcsolatban kerül a nevük nyilvánosságra. Egy holland felmérés azt mutatta, hogy a vigalmi negyedek forgalma a déli órákban a legnagyobb, amikor az üzletemberek, az alkalmazottak és a kereskedők ebédszünetet tartanak, és egy röpké órára átugranak a kirakatban ülő lányokhoz. Úgy fogyasztják a szexet, mint a szendvicset. Ők a középosztálybeli kuncsaftok. De vannak, akik a legszerencsétlenebb prostituáltak szolgáltatásaira vágnak, hiszen ha őket senki nem fizetné meg, nem is lennének. Bizonyos foglalkozásokhoz úgymond hozzátartozik a szexfogyasztás. Utazó üzletemberek, kamionosok, ügynökök rendszeresen használnak férfi, női, sőt gyermekprostituáltakat. Az igazság az, hogy mindenki lehet ügyfél, társadalmi hovatartozástól, státustól függetlenül.

De mi a motiváció? Unalom, kielégítetlen szexuális vágy, kíváncsiság és a másik feletti hatalomgyakorlás egyaránt szerepelhet a széles skálán. Nem értek egyet azokkal, akik kizárólag az utóbbit hangoztatják, és minden prostituáltat áldozatnak, s minden férfit agresszornak tekintenek. Súlyos leegyszerűsítésnek, éppen ezért elfogadhatatlannak tartom, hogy egyöntetű masszának tekintsük a prostituáltakat és az ügyfeleket. Sokkal többet tudhatnánk meg magáról a prostitúcióról, ha nem egyetlen optikán keresztül vizsgálnánk a jelenséget, hanem megpróbálnánk teljességében átlátni a bonyolult emberi játszmák szövevényét. A nemzetközi jogi szabályozás három megközelítést alkalmaz a prostitúciót illetően. A tiltó (prohibicionista) rendszer bünteti a prostitúciót és az ahhoz kapcsolódó bűncselekményeket. Magát a prostituáltat is bűnelkövetőnek, a bűnöző szubkultúra alanyának tekinti. (Fehér, 1999)

A szabályozó rendszer regulációs, korlátozottan eltűri, bizonyos feltételekhez köti a prostitúció gyakorlását. Bordélyházakat, piros lámpás negyedeket engedélyez, ahol kötelezővé teszi az egészségügyi szűrést, és nagykorúsághoz köti a prostitúció engedélyezését. A legalizálás irányában tett lépéseivel azonban a prostitúcióhoz kapcsolódó bűnözést is a legális szférába emelheti.

A harmadik rendszer (abolicionista) értelmében a prostitúció magánügy mindaddig, amíg nem ütközik a közmorállal és a közrenddel. Ennek értelmében nem bünteti, de nem is legalizálja azt. 1950-ben lépett hatályba a New York-i Egyezmény „az emberkereskedés és mások prostitúciója kihasználásának az elnyomásáról”. Az Egyezményt 66 állam, köztük Magyarország is ratifikálta. Sokan állítják, hogy a nem ratifikáló országok jobb eredményeket értek el a prostitúció visszaszorítása terén, mint az egyezményhez csatlakozók. Tény, hogy

a fentiek közül egyik rendszer sem oldotta meg a prostitúció és a hozzá kapcsolódó bűnözés problémáját.

A határok megnyitása, a szabad átjárás Kelet és Nyugat között az emberkereskedelem, a korrupció és a prostitúció szabad áramlását is előidézte. *„Maga a prostitúció is nemzetközileg szervezett szexiparrá vált, ahol az Eros-centerekben és masszázsszalonokban foglalkoztatottak exportja és importja jórészt erre szakosodott hálózatok útján bonyolódik. A prostitúció a szervezett bűnözés egyik magasan jövedelmező üzletága, amelynek profitja akár kábítószer- vagy fegyverkereskedelemre is fordítható.”* (Fehér, 1997)

Míg a földkerekségnek ezen a táján egyre több elrettentő hír lát napvilágot a szexipar női és gyermek áldozatairól, a legismertebb feminista szerző, Susan Faludy a megcsalatott férfiak védelmében írt könyvet, amely akkorát robbant Amerikában, mint egy bomba. (Faludy, 1999) A szerző hat éven keresztül készített interjúkat dokkmunkásokkal, utcai bandák fiataljaival, férfi pornószárokkal és feleségbántalmazókkal, és több száz órát töltött olyan terápiás foglalkozásokon, ahol erőszakot elkövető férfiak vettek részt. Ez alatt a hosszú idő alatt mély empátiát fejlesztett ki irántuk. *„Nem a feminizmus az ellenség ... Minél többet beszéltem a férfiakkal a helyzetükről mint nő és mint feminista, annál inkább ráismertem arra az ismerős képletre, hogy az embereket sokkal inkább a kinézetük és a szexuális vonzerejük alapján ítélik meg, mint egyéb teljesítményük alapján. Mindannyian annak a kultúrának a termékei vagyunk, amelyben élünk, és amíg ezt nem ismerjük fel, addig semmit sem tehetünk ellene.”* (Faludy, 1999)

Faludy olyan férfiakat vizsgált, akiket a második világháború után azzal a hízalgő, férfias ígérettel hitegettek, hogy ők a világűr meghódítói és a nemzet védelmezői. A fogyasztói társadalom és a sztárkultusz a férfiak bicepszén és autójuk nagyságán méri tulajdonosaik társadalmi hasznosságát, és *„a probléma része, hogy ezt az amerikai kultúrát mindenhová exportálják, és a férfiaság áruvédjeggyé silányított ideálját a határainkon túl élő emberekre is ráerőltetik”* – nyilatkozta Faludy, aki Los Angelesben él, a divat fővárosában, ahol fontosabb a stílus, mint a tartalom. *„Los Angelesben mindenki a külső megjelenés és a szexuális vonzerő megszállottja, és ezt a megszállottságot a szórakoztatóipar erőszakosan terjeszti a többi államban is.”* (Faludy, 1999)

A férfiak agresszívvé válnak, mert nem tudnak megfelelni azoknak a nyomasztó társadalmi elvárásoknak, amelyek rájuk zúdulnak, mert félnek az erőszakos és sikeres nőktől, mert maguk is erőszak áldozatai voltak egykor, és mert tudják, hogy a bennük rejlő igazi értékek nem számítanak, csak az, ami látszik. De a legnagyobb baj – véli a szerző –, hogy a férfiak nem beszélnek azokról a problémákról, amelyek nyomasztják őket. *„Térjünk vissza a feminizmushoz, aminek kulcsfontosságú mozzanata volt, hogy a nők összejöttek, beszélgettek, majd együttesen léptek fel egy ügy érdekében. Annak tabuja, hogy a férfiak beszéljenek arról, ami bántja őket, vagy arról, amitől sérülékenynek érzik magukat, az erőszaktól*

való menekülés legnagyobb gátja... Ilyenkor keresnek egy ellenséget, aki mindenért hibáztatható.” (Faludy, 1999)

Tehát a férfiak is lehetnek áldozatok, a szexipar áldozatai. A kilencvenes években egyre több szó esett arról, hogy Amerikában a nők visszaélnék jogaikkal, és olyankor is szexuális zaklatással vádolják a férfiakat, amikor valójában ők a kezdeményezők és a csábítók. Több film, a leghíresebb közöttük minden bizonnyal Az elemi ösztön, kifejezetten annak a merészségnek köszönhető világsikerét, hogy ezt a gondolatot vászonra vitte a puha pornográfia kifinomult módszereivel, és utat nyitott egy sor olyan további film előtt, amely a nőt ábrázolta az agresszív csábító és a férfit az áldozat szerepében. Az ezredfordulóhoz közeledve előtűntek az erőszak és a pornográfia hősnői, akik rációfoltak Susan Brownmiller 1975-ben megfogalmazott tézisére, amely szerint: „A pornóban nem létezik egyenlőség, nincsenek egyenlő értékű női partnerek. ... A pornó, éppúgy, mint a nemi erőszak, a férfiak találmánya a nők dehumanizálása céljából.” (Brownmiller, 1975)

Maureen Freely az Under the Vulcania (Vulkánkitörés), Alina Reyes a Butcher (A hentes) című pornográf könyvekben, vagy Madonna a Szex című fotóalbumában a nők által megteremtett erőszak és pornográfia nyelvi és képi világát eleveníti meg, amely nem sokban különbözik a férfiak által megjelenített pornográf közhelygyűjteménytől. Az újdonság talán annyi, hogy a férfi ezúttal gyakrabban jelenik meg a nőnek kiszolgált szerelmi partnerként, akit a női szexualitás ereje megadásra kényszerít, mint fordítva. A mai feministák, akik a kilencvenes éveket úgy ünneplik, mint azt a kort, amelyben a nőknek végre saját szexuális fantáziáik lehetnek, és ezeket szabadon kiélhetik, meglepő módon kevésbé háborodnak fel azon, ha ezúttal a férfiakat ábrázolják szexuális tárgyként, nem pedig a nőket. A szerepcserét inkább szórakoztatónak, egy felszabadultabb szexuális kor nyitányának tekintik, mintsem a férfitest dehumanizálásának. A szexben is „hatalmi pozícióba” kerülő nő, egyáltalán, a „girl power”, amelyet többek között a népszerű női együttes, a Spice Girls énekelt meg az elmúlt években, inkább mosolyt, mint haragot ébreszt.

A nyugat-európai nézők az utóbbi évtizedben rendszeresen láthatnak vidám, szórakoztató vagy éppen ismeretterjesztő filmeket leszbikus párokról. Ezek elfogulatlanul, szeretettel és tartózkodóan, vagy nagyon is nyíltan mutatnak be szerelmi jeleneteket, tv-sorozatokat leszbikus, meleg vagy transzvesztita szórakozóhelyekről, vetítési csúcsidejében, a nézők megbotránkozása nélkül. 2000-ben Oscar-díjjal tüntették ki Pedro Almodóvar Mindent anyámról című filmjét, amelyben a rendező végtelen szimpátiával és szeretettel ábrázolja transzvesztita, leszbikus és heteroszexuális hőseit és hősnőit egyaránt, és enyhén szólva szokatlan párkapcsolatokat mutat be a csodálkozás vagy megbotránkozás legkisebb jele nélkül. Az a tény, hogy filmjét egy ilyen kommerciális díjjal jutalmazta az Amerikai Film Akadémia,

MÉLTÓSÁGOT MINDENKINEK

arra utal, hogy ez a megközelítés többé nem tartozik a polgárpukasztó cselekedetek sorába.

„Olyan világ felé megyünk, amelyben a nagycsalád ritka, mint a fehér holló, és csak nagyon kevesen élnek le egész életüket családi körben. A klasszikus családmódelek szinte már nem is léteznek. Ezt a filmben a szolidaritásélmény pótolja. Ha egyszer van szeretet és megértés, a legkülönösebb összetételű család jöhet létre. ... Nem a néző jóindulatára apelláltam, azt szerettem volna elérni, hogy természetes legyen számára a rendhagyó helyzet. Ez a semmihez sem hasonlítható család arra figyelmeztet, hogy hányféle formája, lehetősége van az ezredfordulón a családi közösség kialakulásának.” (Filmvilág, 1999)

Azonos nemű párok több európai országban is házasságot köthetnek, gyereket vállalhatnak. Az ezredfordulón az őket körülvevő tabuk is oldódni látszódnak. Természetesen ma is sokféle feminista nézőpont létezik, és talán nem túlzás azt állítani, hogy a kilencvenes évek vizuális kultúrájának elemzői lényegesen árnyaltabban és főként több humorral közelítettek ezekhez a kérdésekhez, mint forradalmi lázban égő elődeik. Igaz az is, hogy a mai film- és reklámpia sokféle és változó szexuális szerepekben ábrázolja a nőket és a férfiakat, kisebb hangsúllyal megjelenítve az erőszakos szexuális magatartásformákat, mint egy évtizeddel korábban. A politikai korrektség igénye a vizuális kultúrát is elérte. Biztosra vehetjük, hogy a korai feminista mozgalmak nem csekély szerepet játszottak abban, hogy az erőszak ábrázolása ma egyre szélesebb körben elutasítással találkozik.